

УДК 930. 272 = 411. 21 : 911. 2 (477)

ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТОПОНІМІВ ТА ГІДРОНІМІВ “КНИГИ КАРТИНИ ЗЕМЛІ” АЛ-ХВАРІЗМІ З РЕАЛЬНИМИ ГЕОГРАФІЧНИМИ ОБ’ЄКТАМИ УКРАЇНИ

Віктор КРЮКОВ

*Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка,
вул. Оборонна, 2, 910011, Луганськ, Україна,
тел.: (0380642) 533549, e-mail: @lnpu.edu.ua*

Ідентифіковано з реаліями назви морів, рік, водойм та гірських пасм, розташованих на території України, що згадані в творі “Книга картини Землі” арабського математика, астронома й географа першої половини IX ст. Абу Джафара Мухаммада ібн Муса ал-Хварізмі. Автор виявив, що переважна більшість інформації названого вченого про елементи ландшафту України доби раннього середньовіччя є переробкою відомостей, запозичених із твору “Географічний poradnik” античного вченого II ст. Клавдія Птолемея. Визначені відмінності інформації, поданої в “Книзі картини Землі” від тієї, що міститься в “Географічному poradniku”, пояснюються переосмисленням ал-Хварізмі повідомлень Клавдія Птолемея відповідно до здобутків арабської географічної науки IX ст. та до сучасної цьому автору дійсності.

Ключові слова: Україна, раннє середньовіччя, орієнталістика, писемне джерело, писемна традиція, ідентифікація, порівняльний аналіз, географічний об’єкт, показник координат, географічне положення, топонім, гідронім, море, ріка, водойма, гірське пасмо, берегова лінія, витік, гирло, торговельний маршрут.

Аналіз текстів творів учених Арабського халіфату IX–X ст., в яких подано інформацію з історії України, потребує відновлення етимології термінів, що означають окремі елементи ландшафту її території. Науковий пошук ідентифікації згаданих термінів з географічними реаліями має походити від найбільш ранньої наукової праці арабської астрономічної географії, що збереглася до сьогодення, а саме “Книга картини Землі” / *کتاب صرة الأرض* /, що у першій половині IX ст. написав математик, астроном і географ Абу Джафар Мухаммад ібн Муса ал-Хварізмі.

Утім, у праці переважають назви й координатні показники окремих географічних об’єктів, більшість яких донині є неототоженні в історичній науці. Отже, виявлення реального значення невизначених назв елементів ландшафту території України, наявних в арабській географічній писемній традиції першої половини IX ст., є метою нашого дослідження. Обґрунтування означеної проблеми окреслює конкретні завдання наукового аналізу, а саме: виявлення джерел інформації, на засадах якої ал-Хварізмі набув уявлення про досліджуваний регіон Східної Європи; означення мотивів та головних аспектів переосмислення географічного матеріалу цим ученим; впровадження технології джерелознавчого аналізу текстів “Книги картини Землі” на основі методики, яку опрацював український арабіст Вольф Бейліс.

У європейській орієнталістиці початковим етапом вивчення інформації, поданої в “Книзі картини Землі” ал-Хварізмі, вважається етап загального опису цього історичного джерела, що підготував німецький сходознавець Вилкін Спітт [43]. Детальний аналіз тексту цього твору зробив італійський арабіст Карло Налліно. Результатом його наукових пошуків був висновок про те, що книга ал-Хварізмі – це переробка грецької версії твору античного вченого II ст. Клавдія Птолемея, відомого як “Географічний poradник” /Γεωγραφικὴν ὑφήγησιν / [40, с. 5–15; 41, с. 525–543]. Комплексно текст “Книги картини Землі” вперше опрацював австрійський сходознавець Ханс Мжик, який для виправлення спотвореної інформації та відновлення звісток, втрачених через наявність у тексті лакун, впровадив методику залучення до вивчення тих запозичень текстів “Книги картини Землі” ал-Хварізмі, що містяться в творах учених Арабського халіфату першої половини X ст. При цьому основну увагу Ханс Мжик приділив “Книзі сабіївих астрономічних таблиць” / كِتَابُ زَيْجِ الصَّبِيِّ / Абу Абдаллаха Мухаммада ал-Баттані та “Книзі дивин семи кліматів” / كِتَابُ عَجَائِبِ الْأَقَالِيمِ السَّبْعَةِ / Сухраба (Ібн Сарабійуна). Вельми важливим науковим здобутком цього дослідника було пояснення етимології окремих топонімів та гідронімів, поданих у “Книзі картини Землі”, через їх порівняння з географічними назвами, які згадав Клавдій Птолемей. Названі новації текстологічного аналізу надали можливість Хансу Мжику видати текст рукопису примірника твору ал-Хварізмі, що має цілісну структуру змісту цього історичного джерела [29].

Надалі студіювання “Книги картини Землі” ал-Хварізмі відбувалося за різними тематичними напрямками джерелознавчих досліджень. Зокрема, в результаті комплексно-узагальнюючого вивчення проблеми співвідношення текстової частини цього твору та доданих до неї карт, бельгійський орієнталіст Ернст Хонігманн дійшов висновку про те, що “Книга картини Землі” являє собою спробу поєднання показників карт Клавдія Птолемея з так званою “картою ал-Мамуна”, яку створили провідні учені Арабського халіфату за участю самого ал-Хварізмі [32, с. 123–125, 143–148].

На засадах методики, що впровадив Ханс Мжик, угорський дослідник Каролі Цегледі в межах регіонального тематичного напрямку опрацював ту частину повідомлень “Книги картини Землі”, де міститься інформація про землі Подунав’я [28, с. 46–79], а німецький орієнталіст Хуберт Дауніхт дослідив звістки ал-Хварізмі про територіальний простір Азіатського континенту, який простягається із заходу на схід від Каспійського моря й північно-західного узбережжя Індійського океану до західного узбережжя Тихого океану. При цьому Хуберт Дауніхт відновив карту означеної частини Азії шляхом порівняння даних із творів ал-Хварізмі й Сухраба [30]. Німецький учений Рейнхард Вібер зробив текстологічний аналіз повідомлень ал-Хварізмі про землі Північно-Західної Європи, що супроводжувався пошуком тих першоджерел, із яких автор “Книги картини Землі” запозичив дані про названий регіон Європи. Здобутком цього наукового пошуку було виявлення в “Географічному poradнику” відповідностей з інформацією, викладеною в творах античних авторів-попередників Клавдія Птолемея [46].

У межах комплексного методологічного підходу до вивчення повідомлень “Книги картини Землі” в сукупності зі звістками, викладеними в інших творах, що належать до жанру арабської астрономічної географії IX – початку X ст., виконане дослідження російської арабістки Тетяни Калініної. Предметом цієї праці була інформація про Східну Європу, Центральну Азію, Східний Сибір, області

Південного Прикаспію, а також північні землі Ірану й Афганістану [12, с. 11–107]. Вельми суттєвим належить уважати міркування дослідниці щодо типової належності твору ал-Хварізімі. Враховуючи те, що значна частина тієї інформації, що подана в “Книзі картини Землі”, у формі таблиці координат окремих географічних об’єктів, які схожі на географічні таблиці “Креслення населеної чверті [Землі]” / *رَسْمُ الرُّبْعِ المَعْمُورِ* /, відомі з географічного твору арабського вченого Ісма’їла ібн Алі Абу ал-Фіда’ (1273–1331) [16, с. 628–629], було висловлено думку, що “Книга картини Землі” є тільки часткою загальних географічних таблиць, що склав ал-Хварізімі [47, с. 978]. Утім, Тетяна Калініна переконливо обґрунтувала презентоване в арабістичній джерелознавчій літературі твердження, згідно з яким таблиці координатних показників у творі ал-Хварізімі були своєрідним порадином у процесі складання ученим тексту його “Книги картини Землі” та доданих до цього твору карт [12, с. 13; 32, с. 160–161; 39, с. 163–165;].

З позицій етно-ідентифікаційного тематичного напрямку історико-джерелознавчих досліджень повідомлення ал-Хварізімі опрацював польський арабіст Тадеуш Левицький. Однак, до студіювання досліджуваної проблематики цей учений залучив тільки частину інформації “Книги картини Землі”, а саме ті звістки, що стосуються слов’янської тематики. Водночас, Тадеуш Левицький висловив думку про те, що твір ал-Хварізімі є лише коментарем до доданих до нього карт [35, т. I, с. 18, 22–39].

Отож, суттєвим є те, що в європейському арабістичному джерелознавстві інформація ал-Хварізімі про південно-західний регіон Східної Європи, у межах якого розташована Україна, не були окремим предметом вивчення. Саме тому, виокремлюючи й систематизуючи повідомлення цього вченого про територію нашої країни та сусідніх із нею областей, ми вважаємо вельми важливим виявлення семантики тих гідронімів та топонімів, які відображають елементи ландшафту України.

У процесі ототожнення з реаліями описів берегової лінії Чорного й Азовського морів належить урахувати відмінність даних ал-Хварізімі про названі водні басейни від тієї інформації, що міститься в творі Клавдія Птолемея. Дотримуючись теоретичних засад античної географічної науки, згідно з якими відомі моря є затоками великого Океану, що з усіх боків оточує сушу, ал-Хварізімі назвав Чорне море останнім у переліку шести морів / *بَحْرٌ* /, п’ять з яких відповідають окремим частинам Середземного моря [29, с. 69–72]. Утім, у “Книзі картини Землі” це море означене зовсім іншою назвою порівняно з “Географічним порадином”, а саме “море Барки й Лазіки” / *بَحْرُ بَرْقَةَ وَ لَزِيْقَةَ* / замість “Море” / *Πόντος* /. Перший термін цієї назви – “Барка” / *بَرْقَةَ* / у творі ал-Баттані трапляється в іншій формі написання – “Іберія” / *إبيريّة* / [24, с. 238]. Варто зауважити, що термін “Барка” в “Книзі картини Землі” є однією з форм арабської передачі грецького топоніма “Іберія” / *Ἰβηρία* / – найменування історичної області Східної Грузії, на території якої протягом IV–III ст. до н. е. сформувалося стародавнє грузинське державне утворення зі столицею в місті Мцхета [36, с. 175]. Відомості про Іберію Клавдій Птолемей виклав в описі південних меж Азіатської Сарматії / *Σαρματία η εν Ασία* / та в окремій розповіді про цю історичну область [27, т. V, с. 1–10, т. VIII, с. 2, 18]. Що стосується другого терміна назви Чорного моря, тобто “Лазіка” / *لَزِيْقَةَ* /, то, зважаючи на наявність в античних, візантійських та вірменських писемних джерелах етноніма “лази” у якості означення тубільного населення західно-грузинської історичної області Колхіди [37, с. 22–24], коректним є міркування про доцільність розуміння терміна “Лазіка” як

“країна лазів” й ототожнення його з державним утворенням, званим Егрісі, яке виникло в III ст. н. е. в північній частині Колхідської низовини [12, с. 146].

Так, виявляється, що ал-Хварізм як назву Чорного моря використав назви сучасних йому областей Західного Закавказзя. Поінформованість цього вченого щодо Іберії та країни лазів була зумовлена тим, що обидві ці області в першій половині IX ст. мали безпосередній зв'язок з мусульманським світом. Зокрема Іберія на той час перебувала у складі володінь Арабського халіфату [11, с. 126–135; 23, с. 74, 157, 159;], а країна лазів була південно-східною частиною Абхазького князівства, прилеглою з північного заходу до закавказьких володінь Арабського халіфату [11, с. 127].

Обриси берегової лінії північного та північно-західного узбережжя Чорного моря в “Книзі картини Землі” також значно відрізняються від тих, що подані в “Географічному пораднику”. Ця відмінність спричинена впровадженням у визначення координатних показників деяких географічних пунктів здобутків арабської астрономічної науки. Зокрема дотримання ал-Хварізм принципу відповідності цих показників параметрам тривалості дня й положення Сонця опівдні мало наслідком те, що північна та південна берегові лінії Чорного моря в “Книзі картини Землі” мають більшу протяжність із заходу на схід, а довжина східної та західної берегових ліній цього водного басейну є меншою порівняно з аналогічними даними із “Географічного порадника” Клавдія Птолемея. Ця обставина спричинила значні відмінності не лише в конфігурації згаданих берегових ліній, але також й у географічному положенні та окресленні мисів, гаваней і півостровів, зокрема Кримського півострова. Зі співвідношення поданих ал-Хварізм і Клавдієм Птолемеєм координатних показників грецьких міст, що обмежували Кримський півострів на заході та на сході, а саме: Ольвії / راسْتِيَانِسْ عَلَى الْبَحْرِ, Ὀλβια η καὶ Βορυσθένης / й Феодосії / θΑΟΥΔΙΣΑΪΑ, Θεοδοσία /, виявляється, що відстань між названими містами в “Книзі картини Землі” становить 10°10', а в “Географічному пораднику” – 20' [29, с. 36; 27, т. III, с. 5–14; 28, с. 168–169]. Отож, згідно з ал-Хварізм, протяжність Кримського півострова із заходу на схід є більшою на 3°50', й контури його є трохи протяжнішими в довготному напрямі порівняно з даними Клавдія Птолемея.

Утім, головною невідповідністю як до інформації Клавдія Птолемея, так і до дійсності є локалізація ал-Хварізм в місці розташування реальної Керченської протоки якоїсь затоки, внаслідок чого в “Книзі картини Землі” Чорне й Азовське моря показані у якості ізольованих один від одного водних басейнів. На наш погляд, згадану колізію належить пояснити через виявлення дійсного значення ідеї ал-Хварізм, відображеної в нанесенні на карту Азовського моря невідомої ріки, що витікає із якогось озера, тече на північ й сягає південного берега перешийка, який відокремлює Азовське й Чорне моря. Беручи до уваги, що на карті Азовське море зображене як ізольований водний басейн, до якого вливаються ріки, що мають витoki в оточуючих гірських пасмах, ми вважаємо, що досліджувана “ріка” являє собою умовне зображення описаних у “Книзі шляхів й царств” / كِتَابُ الْمَسَالِكِ وَالْمَمَالِكِ / географа другої половини IX ст. Абу ал-Касима Убайдаллаха ібн Хурдазбіха морських торговельних маршрутів, які пролягали від “півостровів Моря хозарів” / مِنْ جَزَائِرِ بَحْرِ الْخَزَرِ / до столиці Візантії, міста Константинополя / إِلَى الْقُسْطَنْطِينِيَّةِ / [34, с. 104]. Зважаючи на те, що в цьому випадку гідронім “Море хозарів” / بَحْرِ الْخَزَرِ / означає Чорне море, під півостровами цього моря належить розуміти Кримський та Таманський півострови [26, с. 604; 35, т. I, с. 103–104].

Згідно з повідомленнями пізніших арабських авторів й візантійських писемних джерел, початковими пунктами морських торговельних маршрутів, що пролягали до Константинополя Чорним морем, були портові міста, розташовані на берегах Керченської протоки. Зокрема, в творі “Розвага стомленого в мандрах по світу” / *نزهة المشتاق في اختراق الآف* / географа XII ст. Абу Абдаллаха Мухаммада аш-Шараф ал-Ідрісі таким початковим пунктом названо місто Таматарха / *مَطَرَحًا* /, що розташоване на східному березі Керченської протоки. Саме від цього міста морський маршрут до Константинополя пролягав на захід до “міста русів” / *مَدِينَةُ الرُّوس* /, ототожненого з портом Корчив, і далі – уздовж південного узбережжя Криму [3, с. 73–74; 14, с. 162–165]. Про активне функціонування цього маршруту ще наприкінці VII – на початку VIII ст. свідчить звістка візантійського хроніста Феофана Сповідника (помер 818 року) про подорожування імператора Юстиніана II (685–695, 705–711 роки) від міста Фанагорія до гирла Дунаю [45, с. 571]. Те саме місто візантійський автор другої половини VI ст. Менандр Протиктор назвав як кінцевий пункт іншого чорноморського маршруту, що пролягав від Константинополя на схід уздовж північного узбережжя півострова Мала Азія до порту Сінопа, потім перетинав Чорне море в північному напрямі, сягав кримського міста Херсонес Таврійський, і надалі спрямовувався на схід уздовж південного узбережжя Кримського півострова [18, с. 66–96, 146–168, 234–253; 31, с. 77–79]. Отже, ці дані свідчать про важливе значення портових міст на берегах Керченської протоки як транзитних центрів чорноморської торгівлі. Такий статус названих міст визначала та обставина, що Керченська протока являла собою активно функціонуючу торговельну водну артерію, до якої надходили товари, що транспортували Волзьким та Донським річковими шляхами від східного узбережжя Балтійського моря.

Зважаючи на відсутність зображень на згаданій карті Азовського моря будь-яких інших елементів ландшафту, окрім рік, озер та гірських пасм, варто припустити, що загадкова “ріка”, яка сягає перешийку, що відокремлює Чорне й Азовське моря, є умовним означенням розглянутих чорноморських маршрутів. Ці торговельні маршрути починалися не в Азовському морі безпосередньо, а на берегах Керченської протоки й сягали Мармурового моря, зображеного на карті у вигляді озера.

Назва Азовського моря, подана в “Книзі картини Землі” також є іншою, ніж у “Географічному пораднику”. Якщо Клавдій Птолемей означив цей водний басейн назвою “Гавань меотів” / *Μαίωτις λίμνη* /, то ал-Хварізімі, урахувавши невідповідність цієї назви до сучасної йому етнічної ситуації в Приазов’ї, а саме про відсутність у часи його життя людності, яка в античних писемних джерелах означена етнонімом “меоти” / *Μαίωται* / [8, с. 14; 9, с. 49; 17, с. 78:], застосував для означення Азовського моря зовсім іншу назву – “ал-Батиха” / *الْبَطِيحَة* /, тобто “Водойма”. У цій назві відобразилося уявлення вченого про Азовське море як про ізолюваний від Чорного моря водний басейн. Разом з тим, унаслідок упровадження ал-Хварізімі тієї системи відліку від початкового меридіана координатних показників розташування географічних об’єктів, яка не була відомою Клавдію Птолемею, в “Книзі картини Землі” інформація про географічне положення й про конфігурацію берегової лінії та розміри водного простору ал-Батихи значно відрізняються від тих даних, які є в “Географічному пораднику” стосовно Гавані меотів. Зокрема, ал-Батиха розташована значно ближче до Балтійського моря, що названо “море Західне Зовнішнє та Північне Зовнішнє” / *الْبَحْرُ الْمَغْرِبِيُّ الْخَارِجُ وَ الشِّمَالِيُّ* /

الخارج /, ніж Гавань меотів до того ж самого моря, яке Клавдій Птоломей назвав “Венедською затокою” / Ουενεδικὸν κόλπον /. У творі ал-Хварізмї розмір водного простору ал-Батихи в довготному напрямі є на 1°15' більшим, але в широтному на 0°55' меншим порівняно з аналогічними координатними показниками в “Географічному пораднику” щодо Гавані меотів. Тому обрис ал-Батихи, на відміну від Гавані меотів є більш витягненим у напрямі із заходу на схід, й стислішим з півдня на північ [12, с. 105]. Щодо графіки обрисів берегових ліній Азовського моря, то, на відміну від Клавдія Птолемея, котрий уявляв Гавань меотів у вигляді трикутника із закругленими кутами, бокові лінії якого зближені між собою в районі північного узбережжя Таганрозької затоки, ал-Хварізмї навів дані, згідно з якими конфігурація берегових ліній ал-Батихи являє витягнений у довготному напрямі овал, що на сході закінчується зрізаною вершиною, а на заході має вигин у тому місці західного узбережжя, де Клавдій Птоломей розташував Бікську затоку / Βύκη λίμνη / [29, с. 155–157; 27, т. III, с. 5].

Помітною колізією в уявленнях ал-Хварізмї щодо ал-Батихи є те, що цей учений сполучив Азовське й Балтійське моря через “дві ріки” / نهران /, які “витікають із цієї ал-Батихи” / يَخْرُجُ مِنْ هَذَا الْبَطِيحَةِ / й “уливаються” / فَيَصُبُّ / в море Західне Зовнішнє та Північне Зовнішнє. Із порівняння координатних показників витоків та гирл “двох рік” з даними, які містяться в “Географічному пораднику”, виявляється, що ці ріки тотожні чотирьом рікам Клавдія Птолемея, дві з яких, Лікос / Λίκος ποταμός / й Порітіс / Πορίτης ποταμός / течуть на південний схід й уливаються в Гавань меотів на її західному узбережжі, а дві інші ріки, Турунтос / Τουρουντος ποταμός / й Хесінос / Χέσινος ποταμός /, навпаки, спрямовані на північний захід й уливаються у Венедську затоку на її східному узбережжі [27, т. III, с. 1–5]. Згідно з Клавдієм Птолемеєм названі чотири ріки витікають з Рипейських гір / Ρεϊταία ορη / близько одна до одної. Ал-Хварізмї, на відміну від Клавдія Птолемея, повідомив про те, що дві ріки “розрізують гору Ріфайя” / قَيْطَعُ جَبَلِ رَيْفِيَّةِ /. Висловлено припущення, що колізія, яка розглядається, є наслідком помилкового сполучення в творі ал-Хварізмї протилежних один одному витоків чотирьох названих Клавдієм Птолемеєм рік, унаслідок чого ці ріки перетворилися в “Книзі картини Землі” на дві річкові системи: “Лікос–Турунтос” й “Порітіс–Хесінос” [12, с. 18, 104].

На нашу думку, підставою для сполучення ал-Хварізмї Азовського й Балтійського морів через названі річкові системи була не помилка, а певна обізнаність ученого щодо торговельних зв'язків між північною й південною частинами Східної Європи. Ці зв'язки реалізовувалися Волзьким й Дніпровським річковими шляхами, завдяки чому Азовське море було важливою транспортною артерією, що забезпечувала постачання товарів як до володінь Візантійської імперії, так і до Хозарії.

Дійсно, згідно з повідомленнями готського історика Йордана, які походять від VI ст., купці, звані Suehans (ймовірно “шведи”), транспортували товари від східного узбережжя Балтійського моря Волгою й Доном до Азовського моря, й надалі цим морем сягали портових міст Боспору й Фанагорії, розташованих на берегах Керченської протоки, де проводили торговельні операції з візантійцями [33, т. III, с. 21; 36, с. 361, 513]. Згідно з Ібн Хурдазбіхом, у IX ст. Волзький та Дніпровський річкові торговельні шляхи були активно діючими [34, с. 153–155]. У часи життя ал-Хварізмї важливого значення в системі візантійсько-хозарської торгівлі набув той

водний шлях, який від володінь Візантійської імперії в Південно-Західному Криму пролягав Азовським морем до гирла Дону, потім сягав місця найбільшого зближення цієї ріки з Волгою, й далі за течією Волги прямував до столиці Хозарського каганату, міста Атил [35, т. I, с. 146–147]. Про значущість цього торговельного маршруту свідчить спорудження на Середньому Доні хозарами за допомогою візантійців під час правління імператора Феофіла (829–842 pp.) фортеці Саркел [15, с. 170–173; 20, с. 44]. Згідно з повідомленням візантійського автора середини X ст. Костянтина VII Багрянородного, Саркел був транзитним центром, через який товари транспортували із Хозарії як до підвладних Хозарському каганату районів Кримського півострова, так і до володінь Візантійської імперії в Південно-Західному Криму [15, с. 52–53, 170–175]. Інформація, що міститься у візантійських писемних джерелах початку IX ст., свідчить про використання досліджуваного водного маршруту купцями східно-кавказького міста Дербент, що входив до складу володінь Арабського халіфату, для постачання своїх товарів до придунайських областей. Але від Азовського моря ці купці рухалися на захід не через Кримський півострів, а сухопутним маршрутом, що пролягав через степи Приазов'я й Північного Причорномор'я [19, с. 66–68; 45, с. 545].

Щодо Дніпровського торговельного шляху, то він сполучався з портовими містами, розташованими поблизу від південного узбережжя Азовського моря, через морський маршрут, що пролягав від гирла Дніпра до володінь Візантійської імперії на Кримському півострові. У середині X ст. на цьому маршруті особливо діяльними були руські купці [15, с. 44–51]. Про активність функціонування маршруту “гирло Дніпра–Кримський півострів” свідчить той факт, що в творі ал-Ідрісі селище Олеше, розташоване поблизу гирла Дніпра, означене двома арабськими формами його назви, а саме “Муліса” / *مُولِيسَة* / й “Ліски” / *لِسْقَى* / [25, с. 909]. На нашу думку, коректним поясненням цього явища можна вважати використання ал-Ідрісі у процесі написання свого твору тих повідомлень про Олеше, що походять з різних джерел інформації, в яких розбіжності в означенні назви цього селища спричинені тим, що в цьому населеному пункті збігалися два торговельні маршрути, тобто Дніпровський та Чорноморський, який пролягав від Константинополя уздовж західного й північно-західного узбережжя Чорного моря далі на схід – до володінь Візантії на Кримському півострові [14, с. 161–162]. Отож, можна припустити, що із Південно-Західного Криму певну частину товарів, які надходили туди Дніпровським річковим шляхом й морським маршрутом “гирло Дніпра–Кримський півострів”, могли постачати до портових міст, розташованих на південному узбережжі Азовського моря й поблизу від нього, для подальшого їх транспортування до Хозарії або до малоазійських та балканських володінь Візантійської імперії.

Аналізуючи ймовірні підстави для безпосереднього сполучення ал-Хварізімі двома ріками Азовського й Балтійського морів, варто згадати, що чорноморські торговельні маршрути, які пролягали від портових міст, розташованих на берегах Керченської затоки, до Мармурового моря, також зображені на карті цього вченого у вигляді ріки. Напевне, саме таке зображення було характерне для символічного означення в “Книзі картини Землі” важливіших водних торговельних маршрутів.

Інформація ал-Хварізімі про гори, що за своїм розташуванням співвідносяться з територією України, ототожнити з реаліями досить складно. Адже із топонімів поданих в окремій таблиці координат гірських пасм, що розташовані поза сьомим

кліматом [29, с. 62–65], відповідним дійсності є лише один топонім, а саме “гора Картабіс” / جَبَلُ قَرْطِيسٍ /. Якщо третю й четверту літери назви “Картабіс”, тобто ط “та” й ب “ба”, поміняти місцями, то виявляється, що виправлена так арабська форма назви цього гірського пасма, тобто “Карбатіс” / قَرْبِطِيسٍ /, співвідноситься з грецькою назвою “гори Карпатіс” / Καρπάτης ορος /, що згадана в творі Клавдія Птолемея [27, т. III, с. 5; 28, с. 63]. Зрозуміло, що в цьому випадку йдеться про Карпатські гори, але треба з’ясувати, яка саме частина цієї великої гірської системи Європи означена в “Книзі картини Землі” етнонімом “гора Картабіс”. Це можна зробити, на наш погляд, розглядаючи дані ал-Хварізімі щодо географічного положення згаданої “гори” порівняно з інформацією про розташування наближених до неї гірських пасм, зокрема про розташовану на захід від Карпат “гору Сартаміка” / جَبَلُ سَرْطَامِيَا /, назву якої уважають спотвореною арабською формою згаданого Клавдієм Птолемеєм топоніма “гори Сарматіка” / Σαρματικα ορη / [27, т. II, с. 11; 28, с. 63]. Згадка ал-Хварізімі про те, що із “гори Сартаміка” витікає “ріка Істулус” / نَهْرُ اِسْطُولُسٍ /, тобто Вісла [29, с. 152] надала підставу для ототожнення Сарматських гір з північними узгір’ями Карпат [10, с. 196; 17, с. 79, 173–174]. Однак, згідно з поданими у творі ал-Хварізімі координатними показниками, “гора Сартаміка” простягається не в довготному напрямі, як реальні Західні Карпати, а з південного заходу на північний схід. Тому ми вважаємо, що згаданий топонім означає декілька гірських пасм Центральної Європи, які розташовані в широтному напрямку одне до одного. Це Високі Beskidy, Татри, Західні Карпати, а також височини Задунайського середньогір’я – Баконь, Вертеш, Піліш й Вишеград. Щодо “гори Картабіс”, то це гірське пасмо спрямоване в широтному напрямі й, порівняно з “горою Сартаміка”, є меншим за довготою: його південна межа розташована на 6°45’ на північ від південної межі останньої, а на півночі межею “гори Картабіс” є географічний пункт, віддалений на південь від північної межі “гори Сартаміка” на 1°45’. Отже, це співвідношення координатних показників географічного положення “гори Сартаміка” й “гори Картабіс” дає підставу для ототожнення останньої з реальною гірською системою Українських Карпат.

Таку саму методику порівняльного аналізу координатних показників географічного розташування досліджуваних гір з наближеними до них елементами ландшафту треба застосовувати для ототожнення з дійсністю інших гірських пасм, зокрема загадкової “гори Кафі” / جَبَلُ قَافِي / [12, с. 43]. Зважаючи на те, що в примірнику рукопису досліджуваного твору ця назва позбавлена діакритичних крапок, ми пропонуємо уважати першу її літеру за ف “фа”, а третю – за ق “каф”. Остаточне виправлення назви, на нашу думку, належить зробити, додаючи на третю позицію її структури літери و “вав”. Отож, на наш погляд, правильною є форма “Фавка” / فَوْقَى /, яка відповідає названому Клавдієм Птолемеєм топоніму “гора Певка” / Πεύκη ορος / [27, т. III, с. 5; 28, с. 63–64; 46, с. 43, 54]. Згідно з наданими ал-Хварізімі координатними показниками, Певкінські гори розташовані на північний схід від “гори Картабіс” й спрямовані точно на північ. Ознакою досліджуваного гірського пасма є те, що воно перетинає “гору Фані” / جَبَلُ فَانِي /, правильну форму назви якої можна відновити через додання на четверту позицію її структури літери د “даль”. Отже, йдеться про гори, звані “Фанаді” / فَانْدِي /, які співвідносяться з поданим у творі Клавдія Птолемея топонімом “гори Венедіка” / ’Ουενεδικα ορη / [27, т. II,

с. 11; 38, с. 171; 28, с. 63; 46, с. 43, 54, 115]. Зважаючи на те, що ця назва походить від етноніма “венеди” /Ουενέδα/, яким Клавдій Птолемей означав праслов’янську етнічну спільність, що протягом періоду з кінця II ст. до н. е. до початку V ст. заселяла землі, розташовані від Карпат і басейну верхнього Дністра на півдні до пониззя ріки Вісли та південно-східного узбережжя Балтійського моря на півночі [13, с. 6–91; 27, т. III, с. 5; 42, с. 381]. Відповідно до поданих у творі ал-Хварізі координатних показників, “гора Фані” розташована на північний схід від “гори Сартаміка” й на схід від річища “ріки Істулус”. Отже, виявленням ознакам географічного положення Сарматських гір відповідає реальна Люблінська височина, що розташована в південно-східній частині Польщі. Тому за “гору Кафі”, на нашу думку, належить уважати Подільську височину, яка на південному заході наближена до північних передгір’їв Українських Карпат, а на північному заході прилягає до Люблінської височини.

Топонім “Гора” / جَبَل /, поданий у досліджуваній таблиці координат після “гори Кафі”, співвідноситься з назвою “гори Амадока” / ’Амадока орґ /, відомості про які містяться в “Географічному порадику” Клавдія Птолемея [27, т. III, с. 5; 38, с. 171–172]. Із координатних показників згаданої “Гори” виявляється, що, порівняно з географічним положенням розглянутих гірських пасм, вона є найбільш наближеною в широтному напрямі до північного узбережжя Чорного моря, й віддаленою в довготному напрямі на схід від “водойми Барастаніс” / بَطِيحَةُ بَرَاكَسْتَانِيس /, ототожненої з місцевістю, розташованою на південь від Дніпровських порогів. Водночас, наближеність “Гори” до Азовського моря та її спрямованість на північ створює уявлення, що вона простягається уздовж західного узбережжя цього моря. Так, визначене співвідношення розташування цієї “Гори” з географічним положенням інших елементів ландшафту, свідчить на користь припущення щодо тотожності гірського пасма, яке вважають ідентичним Амадокським горам Клавдія Птолемея, дійсній Приазовській височині, що простягається з південного заходу на північний схід від басейну ріки Корсак до басейну ріки Кальміус. Висловлене припущення підтверджується відповідністю даних ал-Хварізі про ті чотири ріки, які витікають із цієї “Гори” й уливаються в ал-Батиху на її західному узбережжі, реальним рікам Західного Приазов’я.

Зважаючи на те, що в дійсності Приазовська височина фактично сполучена на півночі з Донецьким кряжем, постає питання щодо імовірності поширення семантики топоніма “Гора” на обидві названі височини. Ми вважаємо таку ймовірність за некоректну, бо Донецький кряж, на відміну від Приазовської височини, має не північно-східну, а східну спрямованість з відхилом на південь. До того ж ми виявили, що у випадку, коли координатні показники просторової орієнтації будь-якого гірського пасма фіксують зміну його просторового спрямування, ал-Хварізі уважав відхил частини цього пасма за факт, що свідчить про існування іншої гори [29, с. 917–920].

Повідомлення про елементи річкової системи України в “Книзі картини Землі” містяться в описах рік, розташованих в окремих “кліматах” Землі / الإقليم /. Зокрема в описі джерел та рік сьомого клімату є дані про “ріку Нувіс” / نَهْرُ نُوَيْسٍ /, яка уливається в “море Барки й Лазіки” на його північному узбережжі [29, с. 142–144]. Якщо виправити спотворення в написанні назви “Нувіс”, додаючи на першу позицію її структури втрачену літеру د “даль”, то правильна форма цієї назви набуває

вигляду “Данувіс” / دَنُوبِيس / . Отже, виявляється, що гідронім “ріка Нувіс” є арабською формою написання згаданого в творі Клавдія Птолемея терміна “ріка Данубіос” / Δανυβίος ποταμός / , який означає ріку Дунай [27, т. III, с. 10; 38, с. 181–182]. Варто відзначити, що подані ал-Хварізмій координатні показники конфігурації русла Дунаю значною мірою відповідають дійсності. Від місця свого витoku Дунай, за інформацією цього ученого, тече на схід. У координатному пункті, означеному параметрами 48°0' довготи й 46°0' широти, ця ріка відхиляється на північний захід, потім повертає на схід, і з деяким відхиленням на північ сягає моря. Згаданий координатний пункт має реальну аналогію з місцевістю, що на відстані 15 км на північний схід від сучасного румунського міста Черновода, де русло Дунаю змінює свій напрям з північно-східного на північно-західний. Другий вигин “ріки Нувіс” можна ототожнити з місцевістю, розташованою поміж пунктами, в яких до Дунаю вливаються його ліві притоки, ріки Сірет та Прут. Надалі північне гирло Дунаю, іменоване Кілійським, пролягає до Чорного моря в напрямі на схід. Отож, виявляється, що “ріку Нувіс” ал-Хварізмій уважав головним руслом Дунаю та Кілійське гирло цієї ріки.

Щодо решти гирл Дунаю, то ал-Хварізмій презентував їх у якості окремої річкової системи, що складається із “шести рік” / سِتَّةُ الْأَنْهَارِ / , які “витікають” / يَخْرُجُ / із “ріки Нувіс” та сягають моря на південь від останньої. Зазначимо при цьому, що подані в “Книзі картини Землі” координатні показники місця витoku із “ріки Нувіс” першої з цих “шести рік” співвідносяться з даними про місце згаданого в “Географічному пораднику” першого розгалуження дельти Дунаю / πρῶτος μέρισμος τῶν στομάτων / [27, т. III, с. 10]. Виявлено, що наприкінці VI ст. до н. е. згадане розгалуження відокремлювалося від русла Дунаю на схід від сучасного селища Орлівки, розташованого в Ренійському районі Одеської області. Сама ж ця “перша з [шести] рік” / أَوَّلُ الْأَنْهَارِ / є відповідною неіснуючому нині стародавньому крайньому південному гирлу дельти Дунаю, яке вливалось в Чорне море поблизу античного міста Істрія, тобто в районі сучасного озера Разельм [1, с. 143, 145]. Місця впадання в море “п’яти [інших] рік” / اللّٰأَنْهَارِ الْخَمْسَةِ / , які, згідно з ал-Хварізмій, є “поміж гирлом цієї ріки та гирлом великої першої ріки при рівності п’яти частин [відстані поміж їх гирлами]” / مَصْبِئِهَا فِيمَا بَيْنَ مَصْبَبِ هَذَا النَّهْرِ وَمَصْبَبِ النَّهْرِ الْكَبِيرِ الْأَوَّلِ عَلَى إِسْتِثْنَاءِ خَمْسَةِ الْقَسَامِ / розташовані в тій частині західного узбережжя Чорного моря, що простягається від озера Разельм на півдні та Кілійським гирлом на півночі.

Крайню південну з цих “п’яти рік” варто співвіднести з гирлом, яке в творі Клавдія Птолемея назване “Ієрон, або гирло Певка” / Ἰερὸν ἢ Πεῦκῃ στόμα / [27, т. III, с. 10]. Відповідно до інформації античного автора II ст., історика Арріана Флавія, назване гирло належало до південно-східної частини римської провінції Фракія та було на відстані 500 стадій, тобто 80 км на північ від міста Істрія [2, с. 93]. Отже, локалізація Арріаном Флавієм Певкінського гирла є відповідною реальній відстані від місця розташування названого античного населеного пункту сучасного Георгіївського гирла дельти Дунаю.

Щодо тих чотирьох рік, які, згідно з даними ал-Хварізмій, протікають на північ від розглянутого гирла дельти Дунаю, то, на нашу думку, їх можна співвіднести з гирлами Нарака / ΝΑΡΑΚΑ ΣΤΟΜΑ / , Псевдо / Ψευδῶ στόμα / , Боріон / Βορίων στόμα / й Псілон / Ψιλὸν στόμα / , що названі в такій послідовності з півдня на північ у творі

античного вченого I ст. Гая Плінія Секунда [4, т. IV, с. 79]. Останнє з названих гирл згадується також у “Географічному пораднику” як “Тіанола, або гирло Псілон” / τό Θιανόλα η Ψιλὸν στόμα / [27, т. III, с. 10]. Але на тій частині західного узбережжя Чорного моря, що розташоване між сучасними Георгіївським та Кілійським гирлами, нині є лише одне гирло, а саме Сулінське. Імовірно те, що останнє гирло дельти Дунаю сформувалося внаслідок злиття гирл Нарака, Псевдо, Боріон та Псілон, означених в “Книзі картини Землі” як чотири окремі ріки.

Загадковою є інформація ал-Хварізі про “джерело” / عَيْنٌ /, яке “упадає в цю ріку” / يَنْعُ إِلَى هَذَا النَّهْرِ /, тобто в Дунай [29, с. 144]. Зважаючи на відсутність у цій праці назви гідроніма, висловлено міркування про можливу відповідність досліджуваного “джерела”, яке згадав Клавдій Птолемей, гідроніму “ріка Тірас” / Τύρας ποταμός /, ототожненому з реальною рікою Дністер [38, с. 182]. Утім, насправді ріка Дністер уливається не в Дунай, а безпосередньо в Чорне море, про що повідомив Клавдій Птолемей. Саме тому більш коректною вважаємо думку, згідно з якою це “джерело” варто співвіднести із птолемейським гідронімом “ріка Гієрас” / Γέραςος ποταμός /, що означає ліву притоку Дунаю [27, т. III, с. 10]. Для ототожнення цього гідроніма з дійсністю, на наш погляд, доцільно урахувати такі чинники: 1) витік цієї ріки є в Східних Карпатах [12, с. 98]; 2) її русло має південно-східне спрямування; 3) розташування її гирла поблизу названого ал-Хварізі пункту координат, що фіксує відхилення напряму течії Дунаю з північного заходу на схід. Отже, ми вважаємо, що цим ознакам географічного положення “джерела” ал-Хварізі, співвіднесеного з “рікою Гієрас” Клавдія Птолемея, відповідає реальна ріка Сірет разом з її правою притокою Бузеу.

Незрозумілими й суперечливими є подані в описі джерел та рік, розташованих поза сьомим кліматом, відомості про “водойму Барастаніс” / بَطِيحَةٌ بِرَاسْتِيَانِسْ / [29, с. 153]. Назва цієї водойми відповідає гідроніму “ріка Борисфенос” / Βορυσθένης ποταμός /, що міститься в “Географічному пораднику” [27, т. III, с. 5–6]. Цим гідронімом в античній літературі означали ріку Дніпро. Утім, у “Книзі картини Землі” йдеться не про ріку, а про невелику водойму, розмір якої становить лише 0°5'. Згідно з повідомленням ал-Хварізі, в цю водойму вливаються два “джерела”, в одному з яких бере початок ріка. Інша ріка витікає безпосередньо із “водойми Барастаніс”. Цю колізію можна пояснити тим фактом, що відомості про водойму ал-Хварізі запозичив із твору Клавдія Птолемея, де зазначено, що “ріка Борисфенос” має два витoki, один з яких є поблизу Венедських гір, а другий – в “озері Амадока” / Ἀμάδοκα λίμνη / [27, т. III, с. 5]. Місце злиття обох витоків у єдиний водний потік, згідно з Клавдієм Птолемеєм, є початком русла власне Дніпра [27, т. III, с. 2–6; 38, с. 183]. Отже, виявляється, що ал-Хварізі у межах одного гідроніма сполучив термін “водойма” / بَطِيحَةٌ /, який є арабською формою грецького слова “озеро” / λίμνη / з назвою “Барастаніс” / بِرَاسْتِيَانِسْ /, що в творі Клавдія Птолемея має форму “Борисфенос” / Βορυσθένης / і означає ріку Дніпро. Це сполучення двох понять є свідченням того, що ал-Хварізі уявляв “водойму Барастаніс” як виток ріки Дніпро.

Ототожнення “водойми Барастаніс” з реальним географічним об'єктом, на нашу думку, доцільно проводити, застосовуючи порівняльний аналіз координатних показників місця розташування її центру з просторовим розташуванням наближених до неї певних елементів ландшафту. Отже, цей центр є віддаленим на північ від північно-західного узбережжя “моря Барки й Лазіки” (Чорного моря) на відстань у

0°5', на схід і на південь від північно-східної межі “гори Фані” (Люблінської височини) – відповідно на 5°10' й на 0°53', на схід і на північ від південної межі “гори Картабіс” (Українських Карпат) – відповідно на 7°15' і на 5°27', на захід та на південь від північної межі “Гори”, ототожненої з Приазовською височиною – відповідно на 1°45' і на 1°03'. Такий порівняльний аналіз надає підставу визначити розташування “водойми Барастаніс” у місцевості, де, згідно з даними античного історика V ст. до н. е. Геродота, були численні гирла невеликих річок – “герри”, що вливалися в Дніпро на південь від Дніпровських порогів [6, т. IV, с. 53, 56, 71, т. VIII, с. 7, т. IX, с. 105]. Отож, імовірно, що в “Книзі картини Землі” гідронімом “водойма Барастаніс” означена саме сукупність згаданих Геродотом гирл малих річок. Тому варто відзначити, що названа в творі ал-Хварізмї ріка, яка витікає із цієї “водойми” /يَخْرُجُ مِنْ هَذَا الْبَطِيحَةِ نُهْرًا/, згідно з координатними показниками, немовби протікає крізь її водний простір, що є відповідним реальній конфігурації такого русла ріки, до якого вливаються численні притоки.

Утім, досліджувана ріка, беручи початок поблизу південного берега “водойми Барастаніс”, уливається не в Чорне, а в Балтійське море. Ця колізія є дивною через те, що в античній писемній традиції, із якої ал-Хварізмї, власне, й запозичив дані про ріки південно-західної частини Східної Європи, простежується уявлення про впадання Дніпра саме в Чорне море [4, с. 82; 6, т. II, с. 53; 27, т. III, с. 2–6]. Саме тому висловлено міркування, що в координатних показниках, якими в “Книзі картини Землі” локалізовано гирло Дніпра, зроблено помилку [38, с. 184]. Для її виправлення пропонується змінити показник гирла цієї ріки з 58° на 53° шляхом додавання до другої його літери ح “ха”, тотожній цифрі 8, діакритичної крапки, змінивши її, таким способом, на літеру ج “джім”, що означає також цифру 3. Результатом такого корегування є переміщення згаданого широтного показника на південь, до того місця, де на захід від “міста Раснійаніс” /مَدِينَةَ رَاسِنْيَانِسَ/, тобто Ольвії, ал-Хварізмї показав великий вигин берегової лінії Чорного моря на північ [29, с. 72]. Цей вигин співвідноситься із Дніпровським, Бузьким й Березанським лиманами. Отож, ріку, що перетинає розташовану на південь від Дніпровських порогів місцевість, де були сконцентровані численні гирла малих річок – “герри”, й уливається до Чорного моря в районі згаданого вигину його берегової лінії на північ, можна ототожнити з Нижнім Дніпром. На нашу думку, уявлення ал-Хварізмї про місце розташування витoku Дніпра на південь від Дніпровських порогів спричинене поєднанням цим ученим інформації Клавдія Птолемея про “озеро Амадока”, де є один із витоків Дніпра, із відомостями Геродота про заболочену місцевість, звану “Геррос” /Γερρος/. При цьому, імовірно, було ураховане повідомлення Геродота про те, що до місцевості “Геррос” ріка Борисфен тече з півночі, “але звідти вище ніхто не може сказати, якими країнами він (Борисфен) протікає” [6, т. IV, с. 53]. Тому варто припустити, що ал-Хварізмї уважав “водойму Барастаніс”, співвіднесену ним з “озером Амадока”, за північну межу судноплавної частини русла Дніпра.

Щодо другого витoku ріки Дніпро, то подані ал-Хварізмї координатні показники початку тієї ріки, що витікає із ріки, яка починається із “джерела”, сягаючого “водойми Барастаніс”, певною мірою співвідносяться з географічним положенням реального витoku Дніпра. Дійсно, цей початок віддалений від центру “водойми

Барастаніс” на відстань у західному напрямі на $0^{\circ}20'$, а в північному напрямі – на $4^{\circ}0'$, тобто він локалізований у місцевості, яку можна співвіднести з південним схилом Валдайської височини, де насправді розташований витік ріки Дніпро [5, т. I, с. 325]. Отже, виявляється, що дійсній частині русла Дніпра, що на півночі від місцевості “Геррос”, відповідає саме та частина ріки ал-Хварізімі, яка простягається на північний захід від “водойми Барастаніс” до місця витоку її лівої притоки. Остання ж, згідно з поданими ал-Хварізімі координатами місця розташування її гирла, уливається в Балтійське море. Цей факт спричинив ототожнення цієї ріки з Неманом [10, с. 194–195]. Утім, доцільно зауважити, що в дійсності витік ріки Неман є на півдні від Мінської височини, тобто на значній відстані на південний захід від реального витоку Дніпра. Тому залишається визнати уявлення ал-Хварізімі про сполучення верхоріч Дніпра й Немана помилковим.

На захід від Дніпра, згідно з ал-Хварізімі, розташовані “чотири ріки” / *أربعة الأنهار* /, що мають витоки в Амадокських горах й уливаються в Азовське море на тій частині його західного узбережжя, яке обмежує із заходу Бікську затоку [29, с. 154]. Їх уважають за відповідні названі у творі Клавдія Птолемея гідронімам “ріка Геррос” / *Γερρος ποταμός* /, “ріка Бікіс” / *Βίκης ποταμός* /, “ріка Пасіакіс” / *Πασιάκης ποταμός* / та “ріка Каркінітіс” / *Καρκινίτης ποταμός* / [27, т. III, с. 1–5; 38, с. 185]. Однак ототожнення цих рік з реаліями досить ускладнене.

Зважаючи на те, що в творі Геродота ріка Геррос згадана як водна артерія, що відокремлюється від Дніпра, тече на південь й уливається в ріку Гіпакірій (Каланчак), яка сягає Чорного моря [6, т. II, с. 19–20, 55–56], висловлено думку про тотожність цієї ріки з реальною лівою притокою Дніпра, рікою Кінською, та її протокою, яка в часи античності спрямовувалася на південь [7, с. 558–559; 10, с. 119; 21, с. 48–49]. Але ця версія не відповідає даним Клавдія Птолемея. Адже в “Географічному пораднику”, де перелік названих рік провадився з північного сходу на південний захід, просторове положення ріки Геррос відносно інших трьох рік за координатами є північно-східним. Тому, якщо дотримуватися цієї версії, ототожнити з дійсністю ріки Бікіс, Пасіакіс та Каркінітіс взагалі неможливо через те, що від місця впадання в Чорне море ріки Каланчак реальна берегова лінія в західному напрямі відхиляється не на південь, а на північ. Отже, ґрунтуючись на висловленому, треба визнати, що в повідомленнях Геродота й Клавдія Птолемея йдеться про різні ріки, означені однією назвою, тобто “Геррос”. Тотожність назв цих рік спричинена, напевне, наявністю в їхніх руслах чисельних плавнів.

Згідно з іншою версією, птолемеївський гідронім “ріка Геррос” є відповідним реальній ріці Молочній, яка великим лиманом уливається в Азовське море на його західному узбережжі [21, с. 48–49]. Щодо ріки Бікіс, гирло якої за координатними показниками розташоване на південний захід від місця впадання в море ріки Геррос, то її деякі дослідники співвідносять з так званими “Молочними водами”, тобто з декількома малими ріками [10, с. 176]. Насправді на південному заході від ріки Молочної є дві невеликі річки, а саме: Малий Утлюк і Великий Утлюк, які, напевне, й розумілися у якості згаданих “Молочних вод”. Утім, якщо погодитися з розглянутими ототожненнями, то неможливо виявити реальні відповідності двом іншим рікам, Пасіакісу й Каркінітісу, розташованим, згідно з Клавдієм Птолемеєм, далі на південний захід від ріки Бікіс. Адже берегова лінія Азовського моря на південь від Утлюкського лиману спрямована не на південний захід, а на захід, сягаючи Перекопського перешийка.

У пошуках тотожності досліджуваних “чотирьох рік” ал-Хварізімі із реаліями варто ураховувати ту обставину, що в “Книзі картини Землі” перелік рік басейну Азовського моря провадився в східному довготному напрямі. Тому треба визначити відповідність гідронімів, названих Клавдієм Птолемеєм, до застосованого ал-Хварізімі принципу послідовності переліку рік басейну Азовського моря: “ріка Каркінітіс” – перша ріка, розташована на південний захід від інших трьох рік; “ріка Пасіакіс” – друга ріка, що на північному сході від першої; “ріка Бікіс” – третя ріка, локалізована далі на північний захід від другої; “ріка Геррос” – четверта ріка, що посідає крайнє північно-східне положення відносно трьох інших рік.

Серед чинників, які мають сприяти вирішенню цього завдання, варто назвати факт збігу поданої в “Географічному пораднику” назви другої ріки, “Бікіс”, співвіднесеної з третьою із досліджуваних рік ал-Хварізімі, з найменуванням тієї затоки Азовського моря, куди вливаються усі чотири ріки, тобто “Бікська затока”. Тому сферу нашого пошуку доцільно обмежити південно-західною частиною берегової лінії Азовського моря. Треба ураховувати також той факт, що координатні показники місць розташування як витоків, так і гирл, подані ал-Хварізімі лише у відомостях про першу й четверту ріки. Щодо другої та третьої рік, то інформація про них обмежена лише згадкою про те, що вони є між крайніми із чотирьох рік “нарівно від довготи й широти” / *على الإستواء من الثول والعرض* /. На нашу думку, обмеженість інформації про географічне розташування згаданих двох рік зумовлена невеликою довжиною їхніх русел. Отож, аналіз названих чинників дає підставу для наступного ототожнення з реаліями досліджуваних рік: перша ріка (Каркінітіс) – Молочна; друга ріка (Пасіакіс) – Корсак; третя ріка (Бікіс) – Лозуватка; четверта ріка (Геррос) – Обитічна. Додамо до цього, що в пониззі останньої збереглися залишки стародавніх плавнів [5, т. II, с. 437], від яких, імовірно, згадана ріка отримала використану в творі Клавдія Птолемея назву.

Наступною після опису розглянутих “чотирьох рік” є згадка про “джерело”, яке уливається в ал-Батиху на північний схід від гирла четвертої ріки. Співвідноситься ця водна артерія із птолемеївським гідронімом “ріка Агарос” / *’Αγάρως ποταμός* / [27, т. III, с. 4–5; 38, с. 186]. Згідно з Геродотом, Агар є однією з чотирьох великих рік, що мають витoki в країні тиссагетів, перетинають землі, які заселяють меоти, й уливаються в Азовське море. Відзначимо, що перша з названих Геродотом людностей ототожнена з племенами, які сформували Городецьку матеріальну культуру, поширену в басейнах рік Ока, Цна, Мокша й Середня Волга протягом періоду з VIII ст. до н. е. до V ст. н. е. [7, с. 479; 22, с. 5–39]. Щодо меотів, то територія проживання цієї різноетнічної спільності була обмежена в античній писемній традиції Північним та Східним Приазов’ям [17, с. 78–79]. Отже, поданим Геродотом ознакам географічного положення ріки Агар насправді певною мірою відповідає реальний Дон. Утім, гідронім “ріка Танаїд” / *Τάναϊδ ποταμός* / означає в творі Геродота реальний Сіверський Донець, а русло Нижнього Дону від його гирла до впадіння в нього Сіверського Дінця цей учений уважав за продовження на північ Азовського моря [6, т. IV, с. 115–116]. “Ріка Танаїд”, згідно з Геродотом, являла північно-східну межу Скіфії [6, т. IV, с. 21]. Місце впадання ріки Агар у море цей учений локалізував на значній відстані на південь від гирла реального Сіверського Дінця, на землях “царських скіфів” / *Σκυφαί Βασιλικαί* /, які простягалися уздовж

західного узбережжя Азовського моря [6, т. IV, с. 20]. Отож, якщо дотримуватися поданої у творі Геродота версії, то русло ріки Агар від країни тиссагетів мало бути спрямованим на південь із відхилом на захід, обгинати із заходу верхоріччя Сіверського Дінця, потім відхилитися на південний схід і пролягати в цьому напрямі до західного узбережжя Азовського моря. Насправді такої ріки не існує, й тому варто припустити, що загальна конфігурація русла досліджуваної водної артерії є відображенням гіпотетичного уявлення Геродота про сполучення двох річкових систем, які дійсно існують окремо одна від одної. Ознакам першої з них, які описав Геродот, певною мірою відповідає річкова система “Верхня Ока–Тускар–Сейм”. Що стосується другої річкової системи, то її ототожнення з реаліями треба визначити через порівняльний аналіз інформації, поданої в “Географічному пораднику” й у “Книзі картини Землі”.

Клавдій Птолемей локалізував координатними показниками гирло “ріки Агарос” на тій частині узбережжя Азовського моря, що розташована між гирлом “ріки Геррос” та “ріки Танаїс” / *Τάναϊς ποταμός* /, тобто Дону [27, т. III, с. 3–4]. Щодо досліджуваного “джерела” ал-Хварізмї, то, згідно з даними координат, воно тече на південний схід й уливається в ал-Батиху в тому місці її західного узбережжя, де є витік першої з водних артерій, що сполучають Азовське та Балтійське моря [29, с. 154–155]. У реалії подібна конфігурація гирл рік Західного Приазов’я існує в межах міста Маріуполь, де в ріку Кальміус уливається її ліва притока, ріка Кальчик. Ґрунтуючись на цьому, на наш погляд, можна уважати за імовірну відповідність “джерела” ал-Хварізмї, співвіднесеного з “рікою Агарос” Клавдія Птолемея, реальній ріці Кальчик.

Певну складність становить ототожнення з дійсністю двох згаданих “рік”, що, згідно з ал-Хварізмї, сполучають Азовське й Балтійське моря. З’ясовано, що відомості про ці водні потоки є наслідком сполучення у дві окремі річкові системи чотирьох рік Клавдія Птолемея, дві з яких, тобто Лікос й Порітіс, уливаються в Азовське море. Виявляючи відповідність реаліям названих рік, належить ураховувати дійсний факт злиття Кальміуса й Кальчика безпосередньо від місця впадання першої в Азовське море. На нашу думку, відображенням цього факту є виявлений в “Книзі картини Землі” збіг координатних показників гирла ріки, ототожненої з птолемеївським Агаросом, та місця витоку із ал-Батихи того з водних потоків, південно-східна частина якого співвідноситься з “рікою Лікос” Клавдія Птолемея. Тому можна припустити, що реальною відповідністю останньої є саме ріка Кальміус.

Щодо іншого водного потоку, південно-східна частина якого є означенням ал-Хварізі птолемеївської “ріки Порітіс”, то, відповідно до координатних показників, місце його витоку із ал-Батихи розташоване на відстані 3°30’ на захід, й 0°10’ на північ від гирла “ріки Табіс” / *نهر طابيس* /, тобто Дону. Насправді таку локалізацію відносно місця впадання Дону в Таганрозьку затоку Азовського моря має гирло реальної ріки Міус, яке розташоване на північному березі Міуського лиману.

На користь висловлених нами ототожнень свідчить і дійсне розташування витоків рік Кальміус та Міус. Адже ці витoki є на південних схилах Донецького кряжу [5, т. II, с. 92, 376]. Ця обставина важлива, оскільки згідно з даними ал-Хварізмї, досліджувані водні потоки перетинають Ріпейські гори, які, на нашу думку, треба ототожнити із системою височин “Валдайська височина–Торжківська гряда–Бежецький верх–Ованицька височина”, й оминають із півночі Амадокські гори, тобто Приазовську височину. Тому розташування верхів’їв реальних рік Кальміус та Міус на північ від

Приазовської височини мало формувати уявлення про можливість подальшої протяжності їхніх русел на північний захід, до Балтійського моря.

Отож, запропонована нами ідентифікація поданих ал-Хварізімі топонімів й гідронімів з дійсними географічними об'єктами, що розташовані на території України, дає можливість студіювати конкретні уявлення вчених Арабського халіфату щодо тих географічних умов, які певною мірою визначали відмітні ознаки етноісторичних процесів у досліджуваному регіоні Східної Європи протягом IX–X ст. Адже в цих уявленнях відображені характерні риси та ознаки інформації про територію й населення України, що містяться в арабській писемній традиції означеної доби взагалі.

У нашому дослідженні окреслене завдання реалізується шляхом співвіднесення поданих в “Книзі картини Землі” ал-Хварізімі термінів, що означають моря, водойми, гори й ріки, розташовані на території України, з аналогічними топонімами й гідронімами, що містяться в “Географічному порадику” Клавдія Птолемея, та через порівняльний аналіз координатного положення досліджуваних елементів ландшафту із наближеними до них у просторовому вимірі географічними об'єктами. З метою обґрунтування виявлених у текстах твору ал-Хварізімі колізій щодо ізоляції Чорного й Азовського морів одне від одного та сполучення останнього з Балтійським морем проведено студіювання відомостей арабських та візантійських писемних джерел про функціонування найважливіших водних торговельних шляхів у визначену історичну добу.

У результаті опрацювання джерельного матеріалу на означених методологічних засадах виявлено, що значна частина інформації, запозиченої ал-Хварізімі із твору Клавдія Птолемея, була переосмислена з урахуванням здобутків арабської географічної науки та відповідно до реалій часів життя цього вченого. Відмінності повідомлень ал-Хварізімі порівняно з Клавдієм Птолемеєм простежуються у показниках координат просторового розташування окремих географічних об'єктів та обрисів берегових ліній морів, а також у розумінні співвідношення складових деяких річкових систем, зокрема Дніпра і його витоків та “двох рік”, що нібито сполучають Азовське й Балтійське моря.

Зважаючи на те, що інформацію ал-Хварізімі запозичили пізніші арабські автори, зокрема Сухраб (Ібн Сарабійун) [44, с. 39, 45, 49, 51, 54, 111–113], можна уважати, що вона з часом перетворилася на узагальнюючий компонент арабської писемної традиції стосовно відображення даних про територію й населення України означених часів. Саме тому, на наш погляд, студіювання проблематики, окресленої в цій статті, є складовою наукових пошуків у відборі, систематизації та аналізі інформації арабських писемних джерел доби раннього середньовіччя з історії України.

1. *Агбунов М. В.* Античная лоция Черного моря / М. В. Агбунов / [отв. ред. И. Т. Кругликова, Н. А. Хотинский.] – М. : Наука, 1987.
2. *Арриан Флавий.* Объезд Эвксинского Понта / Флавий Арриан // *Scythica et Caucasica.* Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом В. В. Латышев. – СПб. : ТИАИ, 1893–1900. – Т. I, ч. II. – С. 217–228.
3. *Бейлис В. М.* Ал-Идриси (XII век) о восточном Причерноморье и юго-восточной окраине

- русских земель / В. М. Бейлис // Древнейшие государства на территории СССР : Материалы и исследования 1982 года / [отв. ред. В. Т. Пашуто]. – М. : Наука, 1984. – С. 208–228.
4. *Гай Плиний Секунд*. Естественная история / Гай Плиний Секунд // *Scythika et Caucasia*. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе / Собрал и издал с русским переводом Латышев В. В. – СПб. : ТИАН, 1904–1906. – Т. II, ч. I. – С. 167–200.
 5. Географічна енциклопедія України : в трьох томах / [відп. ред. О. М. Маринич, Є. І. Стеценко]. – К. : Українська Радянська Енциклопедія, 1989–1990. – Т. I–II.
 6. *Геродот*. Історії в дев'яти книгах / Геродот; [переклад, передмова та примітки А. О. Білецького]. – К. : Наукова думка, 1993.
 7. *Геродот*. История в девяти книгах / Геродот; [ред. С. Л. Утченко, перевод и прим. Г. А. Стратановского]. – Л. : Наука, 1972.
 8. *Граков Б. Н.* Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1954. – № 36.
 9. *Граков Б. Н.* Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время / Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова // Вопросы скифо-сарматской археологии (по материалам конференции Института истории материальной культуры Академии наук СССР : Сборник статей / [отв. ред. Д. Б. Шелов] – М. : Изд-во Академии наук СССР, 1954. – С. 39–93.
 10. *Ельницкий Л. А.* Знания древних о северных странах / Л. А. Ельницкий. – М. : Географгиз, 1961.
 11. История Грузии. – Тбилиси, 1962. – Т. I.
 12. *Калинина Т. М.* Сведения ранних ученых Арабского халифата : Тексты, перевод, комментарий / Т. М. Калинина / [отв. ред. В. Л. Янин]. – М. : Наука, 1988.
 13. *Козак Д. Н.* Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі / Д. Н. Козак. – К. : Наукова думка, 1984.
 14. *Коновалова И. Г.* Восточная Европа в сочинении ал-Идриси / И. Г. Коновалова. – М. : Изд-во восточной литературы, 1999.
 15. *Константин Багрянородный*. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий / Константин Багрянородный / [ред. Г. Г. Литаврин, А. П. Новосельцев]. – Изд. 2-е, испр. – М. : Наука, 1991.
 16. *Крачковский И. Ю.* Математическая география у арабов (от ал-Хоризми до Улугбека) / И. Ю. Крачковский // Научное наследство : Сборник. Естественно-научная серия / [ред. С. И. Вавилов, А. М. Деборин, Х. С. Коштоянц]. – М.–Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1948. – Т. I. – С. 625–652.
 17. *Магидович И. П.* История открытия и исследования Европы / И. П. Магидович, В. И. Магидович. – М. : Мысль, 1970.
 18. *Максимова М. И.* Античные города Юго-Восточного Причерноморья. Синопа. Амис. Трапезунт / М. И. Максимова. – М.–Л. : Изд-во Академии наук СССР, 1956.
 19. *Миллер В. Ф.* Осетинские этюды : Исследования / В. Ф. Миллер. – М. : Имп. Московский университет, 1887. – Ч. III.
 20. *Плетнева С. А.* От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура / С. А. Плетнева // Материалы и исследования по археологии СССР. – М. : Наука, 1967. – № 142.
 21. *Рыбаков Б. А.* Геродотова Скифия. Историко-географический анализ / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1979.
 22. *Смирнов А. П.* Городецкая культура / А. П. Смирнов, Н. В. Трубникова // Археология СССР : Свод археологических источников. – Вып. Д 1–14. – М. : Наука, 1965.

23. *Тер-Гевондян А. Н.* Армения и Арабский халифат / А. Н. Тер-Гевондян. – Ереван : Изд-во Академии наук Армянской ССР, 1977.
24. Al-Battani sive Albatanii Opus Astronomicum. Ad fidem codicis Excurialensis Arabice editum, latine versum adnotatonibus instructum a C. A. Nallino, Medionali Insubrum. – Vol. I–III. – Milano, 1899–1907.
25. Al-Idrisi. Opus geographicum sive “Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare student” Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Della Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ediderunt A. Bombasi; U. Rizziano, R. Rubinacci, L. Vecchia Vaglieri. – Fasc. I–IX. – Neapoli; Romae: Publisazipni dell’Istituto per l’Oriente, 1870–1894.
26. *Barthold V.* Bahr al-Khazar / V. Barthold // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker – Bd. I–IV. – Leiden; Leipzig. – 1908–1938. – Bd. I. – S. 604.
27. *Claudii Ptolemaei.* Geographia / Claudii Ptolemaei / E codicibus recognovit, prolegomenis, annotatione, indicibus, tabulis instruxit C. Millerus.– Parisius: Editore Alfredo Firmin Didot, 1883. – Vol. I, pars 1.
28. *Czeplédy K.* Die Karte der Donaulandschaftsgruppe nach al-Huwarizmi / K. Czeplédy // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – T. I, fasc. I. – Budapest : Magyar tudományos akadémia, 1950. – S. 46–79.
29. Das Kitab surat al-ard des Abu Ġāfar Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / Herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l’Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen herausgegeben von Hans v. Mžik. – Bd. 3. – Leipzig : Verlag „Walter de Gruyter und Co.”, 1926.
30. *Daunicht H.* Der Osten nach der Erdkarte al-Huwarizmi’s. Beitrage zur Historische Geographie und Gerschochte Asiens / H. Daunicht. – Bonn : Reinische Friedrich-Wilhelms Universitat, 1968. – Ba. 1.
31. Fragmenta Historicorum Graecorum / Collegit, disposiut, notis et prolegomenis illustravit, indicibus instruxit Carolus Müllerus. – Vol. I. – Paris, 1849.
32. *Honigmann E.* Die sieben Klimata und die *πολεξε επζημοζ* : Eine Unters, zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter. Mit Unterstützung der Notgemeinschaft der dt. Wissund dés Forschungsinst für Geschichte der Naturwiss / E. Honigmann. – Heidelberg : Winter, 1929.
33. Iordanis Romana et Getica // Monumenta Germaniae Historica. Inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum. Auctorum antiquissimorum. – T. V. – Beroloni : Apud Weidmannos, MDCCCL–LXXII. – P. 35–138.
34. Kitab al-Masalik wa’l Mamalik (Liber viarum et regnorum) auctore Abu’ Kasim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordadhbeh et Excerpta e Kitab al-Kharadj auctore Kodama ibn Dja’far // Bibliotheca geographorum arabicorum / Edidit M. J. de Goeje. – Pars VI. – Lugduni Batavorum : Verlag von E. J. Brill, 1889.
35. *Lewicki T.* Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki // Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949–1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). Pod redakcja Gerarda Labudy. – T. I, t. II (część I), t. II (część II). – Wrocław; Kraków : Wydawnictwo polskiej Akademii nauk, 1956, 1969, 1977.
36. *Marquart J.* Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historish-topographische Studien zur Geschichte des 9 und 10 Jahrhunderts (ca. 840–940) / J. Marquart. – Leipzig: Dieterich, 1903.

37. *Minorsky V. A.* Lakz / *V. A. Minorsky* // Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker. – Bd. I–IV. – Leiden; Leipzig. – 1908–1938. – Bd. III. – S. 22–24.
38. *Mžik H.* Osteuropa nach der arabischen Bearbeitung der „Γεωγραφικη υφηγησις“ des Klaudius Ptolemaios von Muhammad ibn Musa al-Huwarizmi / *H. Mžik* // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes / Herausgegeben von V. Christian, W. Czermar, H. Junker, P. Kretschmer. – Bd. 43. – № 3, № 4. – Wien : Sebsterverlag des orientalischen institutes der universitat, 1936. – S. 161–193.
39. *Mžik H.* Ptolemaeus und die Karten der arabischen Geographen / *H. Mžik* // Sonderdruck aus. Der Islam. Zeitschrift für Geschichte und Kultur des islamischen Orients. – Bd. VI, h. 2–5. – Berlin und Leipzig : Verlag „Walter de Gruyter und Co.“, 1915.
40. *Nallino C. A.* Al-Huwarizmi e il suo rifacimento della geografia di Tolomeo / *C. A. Nallino* // Memoire della Classe di Scienze morali, storiche e filosofiche della reale Accademia dei Lincei. – Roma : Publisazipni dell' Instituto per l'Oriente, 1894. – T. CCXCI, vol. 11, parte 19. – P. 5–15.
41. *Nallino C. A.* Raccolta di Scritti editi e inediti / *C. A. Nallino* // Astrologia, astronomia, geografia / A cura di Maria Nallino. – Roma : Publisazipni dell' Instituto per l'Oriente, 1944. – P. 525–558.
42. *Pritsak O.* The Slavs and the avars / *O. Pritsak* / Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo. XXX. Gli Slavi occidentali e meridionali nell'alto medioevo, 15–21 aprile 1892. – Spoleto, 1893. – P. 353–435.
43. *Spitta W.* Die geographie des Ptolemaios bei den Arabern / *W. Spitta* // Abhandlungen und Vorträge des Fünften Internationalen Orientalischen Kongress I. H. – Berlin : Weidmann, 1882.
44. *Theophanis Chronographia* / Ex recensione Joannis Classeni // Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae / [Ed. emendatior et copiosior, consilio B.G. Niebuhrii]. – Bonnae, 1839. – Vol. I. – № 2.
45. *Wieber R.* Nordwesteuropa nach der arabischen Bearbeitung der Geographie von Muhammad B. Musa al-Hwarizmi / Von Reinhard Wieber. – Walldorf; Hessen : Vorndran, 1974.
46. *Wiedemann E.* Al-Khwarizmi, Muhammed b. Musa / *E. Wiedemann* // Enzyklopedie des Islam. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker. – Bd. I–IV. – Leiden; Leipzig. – 1908–1938. – Bd. II. – S. 978–979.

TOPONIMS AND HYDRONIMS IN “THE PICTURE OF THE LAND’S BOOK” BY AL-KHVAREZMI AND THE REAL GEOGRAFIC OBJECTS IN UKRAINE

Victor KRUKOV

*Taras Shevchenko National Pedagogical University,
Oboronna str., 2, 91011, Lugansk, Ukraine,
tel.: (0642) 533549, e-mail: @lnpu.edu.ua*

The problems of identification with reality of the denominations and rands of seas, rives, and rands of mountains, which are represented in the work „The book of Earths pictures“ by Arabic mathematician, astronomer and geographer of the first half of the IXth century Abu Djafar Muhammad ibn Musa al-Hwarizmi are considered in this article. The author reveals that the most part of the information of this scientific about elements of the landscape of medieval Ukraine is a remaking of the data which are borrowed from the work „The

geographical guide“ by antique scientist of the IIth century Claudius Ptolemaios. The suggested differences between the information of „The book of Earths pictures“ and „The geographical guide“ considers the result of al-Hwarizmi’s comprehension rethinking the data by Claudius Ptolemaios in accordance with achievements of Arabian geographical science IXth century and the reality contemporary for this author.

Key words: Ukraine, Middle Ages, original source, written tradition, identification, comparative analysis, geographical object, index of co-ordinates, geographical location, toponym, hydronym, sea, river, reservoir, mountain chain, coastal line, source of river, mouth of river, commercial route.

Стаття надійшла до редколегії 27.09.2007

Прийнята до друку 03.03.2008